

szczecin / stettin – centralort med begränsning

thomas lundén

I sin delvis moderna, delvis tidsbundna beskrivning *Storstäderna vid Östersjön* i Ymer 1912 skildrar Sten De Geer staden Stettin som en en »halv» stad, belägen vid Oderflodens västra strandbrink, med endast hamnanläggningar på den låglänta östsidan. Stadens kontakter var mot väster och sydväst, mot Berlin.

Dåtidens besökare skulle kanske känna igen sig idag – på några platser, vid de magnifika ämbetsbyggnaderna vid Oder/Odras strand (figur 1), och i några av de bevarade stadskvarteren från slutet av 1800-talet, inspirerade av Haussmanns Paris. Men i övrigt är det en stad som inte likt en orm ömsat skinn utan där skinet ömsat orm. Bakom ömsningen ligger ett stycke av Centraleuropas 1900-talshistoria som inte är värre än på många andra håll, men som har en rumslig aspekt som skiljer sig från de flesta andra storstäder som De Geer och andra skildrade.

I centralortsteorin, utvecklad av Christaller (1933/1966) och Lösch (1944/1954), förutsätts att orter med handelsfunktioner omges av ett inköpsomland, inom vilket befolkningen ser just centralorten som det självklara målet för handels- och tjänstekontakter. Omlandets storlek och utbredning påverkas givetvis av konkurrerande orter, av fysiska och infrastrukturella barriärer samt av politiska hinder och prio-

riteringar, till exempel subventionerade priser och löner. Christaller nämner även kulturella och individuella faktorer som kan påverka inköpsbeteendet, vilket ofta har förbisetts av hans kritiker.

Staden Stettin/Szczecin ligger vid en flod, nära den stora lagun som bildas av att Östersjöns strömmar för sand och grus österut och »dämmer in» flodmynningarna. Närmaste större städer, liksom betydligt mindre, ligger på betryggande avstånd. Med sina 420 000 invånare borde Szczecin sålunda dominera ett omland en bra bit mot Berlin, Greifswald och Frankfurt and der Oder. Medan Szczecins teoretiska omlandsgräns skulle ligga cirka 10 kilometer öster om Stralsund långt inne i östra Tyskland, skulle Berlins inflytande däremot göra att omlandsgränsen i den riktningen skulle ligga ungefär där statsgränsen går idag. Det finns naturligtvis en barriär, förr en stängd gräns, nu en mental barriär som gör Szczecins läge till en anomali i ett centralortsteoretiskt landskap.

Fram till 1945 var Stettin en naturlig kontaktort för Tysklands nordöstra huvudterritorium, Pommern (Östpreussen utgjorde en exklav skild från övriga Tyskland av den polska korridoren och fristaden Danzig) (Aischmann 2008). En kommunalman i den lilla staden Pasewalk på tyska sidan meddelade oss att området då till-

Figur 1. Szczecins magnifika ämbetsbyggnader från sekelskiftet 1900 vittnar om stadens storhetstid som tysk exporthamn. Foto: Thomas Lundén 2008.

hörde Stettins *Speckgürtel*, »fläskbälte», då formellt området för matleveranser till staden, numera ofta en satirisk benämning på en stads överklassförorter. Staden var även exporthamn för tyska Schlesien med båttransport längs Oderfloden. När segermakterna enades om Oder-Neissefloderna som gräns för den polska respektive sovjetiska ockupationen av östra Tyskland, undantog man Stettin och Swinemünde, och Polen fick en landgräns väster om floderna Odra och Świno (Kossert 2008). Den tyska befolkningen fördrevs och ersattes med etniskt polska, ukrainska och vitryska flyktingar från de östliga områden som Sovjetunionen lagt beslag på i uppgörelsen med Nazityskland 1940. De flesta tecken på en tysk bosättning avlägsnades, fördrivningen beskrevs som en återbosättning

efter den korta slaviska statsbildning som existerat här tusen år tidigare. Snart efter fördrivningen stängdes gränsen, även sedan den sovjetiska ockupationszonen 1949 omvandlats till den Tyska Demokratiska Republiken (DDR). Socialistiska broderfolk till trots, alla relationer skulle hanteras mellan Warszawa och Östberlin (eller snarare Moskva).

Stettin/Szczecin och dess uthamn Swinemünde/Świnoujście var förvisso inte ensamt om ödet att få sin befolkning utbytt, samma sak skedde i Danzig/Gdańsk, Breslau/Wroclaw och flera mindre städer. Men med sitt läge 0–12 kilometer från Tyskland var de pommerska städerna osäkra kort ur de nyinflyttades synpunkt. Många flyttade vidare, andra drog sig för att investera i egendom eller företag i rädsla

för att »tysken kommer tillbaka». Hamnen, färjetrafiken och skeppsvarvet var de stora verksamheterna, och liksom Gdańsk blev Szczecin centrum för arbetaroppositionen mot den inkompetenta regeringen vid upproren 1970 och 1980. Förhållandet till grannlandet DDR var formellt vänskapligt men den rigida Berlindiktaturen fruktade den östliga grannen vars katolicism, rysshät och nationalism inte passade in i den socialistiska enhetsmodellen. Gränsen hölls stängd med några perioder av öppning som avslutades sedan grannfolken skyndat över gränsen för att hamstra på sig de varor som för tillfället var tillgängliga i den andra statens ryckiga planekonomi.

Händelserna i östra Europa 1989 »började i Polen» (eller kanske snarare i Moskva, med Gorbatsjovs dröm om en mänsklig socialism). En fredlig transformation i Polen mot marknadsekonomi och demokrati, ett DDR som föll sönder inifrån, med öppningen av muren – av misstag – den 9 november som det snöpliga slutet.

Med Tysklands enande och östdelens anslutning till EU, Polens inträde 2004 och anslutning till Schengensamarbetet den 21 december 2007 är gränsen i praktiken öppen. Men den finns kvar, i form av två olikartade statssystem, två nationer med olika kulturer (inklusive konfrontationen mellan två varianter av kristendom, den intensivt katolska och en ganska sekulär östtysk evangelisk). Samt en språkgräns som efter krigsslutets etniska rensning är i det närmaste total, även om en del gränspolacker behärskar den tyska som behövs för att sälja cigaretter, t-tröjor, bensin samt att nödtorftigt konversera frisörkunder.

Świnoujście och Szczecin spelar helt olika roller i gränsrelationen till Tyskland.

Kuststaden är en egendomlig blandning av badort och före detta garnisonsstad med anor till 1800-talets galanta badortsliv med Berlins överklass och officerare. Stad och kurort skiljs fortfarande av en vacker men delvis förvildad park, med befästningsruinerna som pittoreska byggnadsminnen. Här dödades 20 000 Swinemünde-bor och tyska flyktingar österifrån under den sista krigsvårens bombanfall. En minnesplats har anlagts vid Golm, en vacker kulle några hundra meter in på den tyska sidan gränsen (figur 2). Det hade inte varit möjligt i Polen. Symboler är laddade – till exempel rensades kyrkogårdarna efter kriget på tyska gravstenar, varav några har plockats fram igen.

Nu är den gamla kustvägen öppnad för biltrafik, den breda sandstranden övergår utan hinder från Förbundsrepubliken till Polen, och den gamla tyska badortsjärnvägen längs Usedom strand, som hotades av nedläggning är nu förlängd in till Świnoujście centrum. Allt fler tyskar njuter av det billigare badortslivet på den östra sidan.

Ön Usedom, vars östligaste nordhorn tilldelades Polen, utgör en säregen blandning av exklusiv wilhelmsk badortsbebyggelse och innanför, mot Stettiner Haff och andra laguner, en naturpark med fågelskyddsområden, strövområden, cykel- och kanotleder. Landområdena söderut, utmed den polska landgränsen, utgör förbundsrepublikens fattigaste Kreise (kanton), med hög arbetslöshet, stor bortflyttning och höga röstandelar på höger- och vänsterextrema partier. Men här ryms också paradoxer: till DDR:s »miljonprogramshus», så kallad Plattenbau, som byggdes även i småstäder och byar, flyttar nu polska familjer som drar fördel av de lägre hyrorna

Figur 2. Från minnesplatsen Golm ser man den lilla kanal som skiljer Tyskland från Polen med Świnoujście kolonistugor, höghus och den nya gränsstationen, som efter Schengeninträdet 2007 står tom. Foto: Thomas Lundén 2009.

och den bättre standarden jämfört med förhållandena i Szczecin 10–20 kilometer bort (figur 3). Än så länge får man inte arbeta i Tyskland (rädslan för »den polske rörmokaren»), men att pendla går bra. Ett litet gymnasium i Löcknitz har med stöd från EU omvandlats till Europaschule med polska och tyska elever och dubbel gymnasiebehörighet. Men högerextremister söker trakassera polska hyresgäster och pendlare, vilket i sin tur utnyttjas av polska nationalisterna för antitysk propaganda. Extremisterna profiterar på varandra...

Vilken framtid har Szczecin? Som en gränsöverskridande region, med Berlin som naturlig större ort, knappt två timmar med bil jämfört med kanske sex till Warszawa. Eller som en instängd halvstad i Polens periferi med ett varv utan framtid?

Det råder ingen tvekan om att Szczecin-regionen skulle kunna dra nytta av ett bättre gränsregionalt samarbete. Ansatser förekommer, bland annat inom Euroregion Pomerania, med tyskt, polskt och svensk deltagande, där Sverige spelar en mellan-

Figur 3. I den lilla byn Bismark några kilometer från polska gränsen byggde DDR-regimen hyreshus, så kallade Plattenbau, där nu polskskyltade bilar vittnar om nya hyresgäster från det trångbodda och dyra Szczecin. Foto: Thomas Lundén 2008.

de roll. Men svårigheterna är stora. Dels rör det sig om »hierarkisk asymmetri», dvs att de administrativa och politiska organen på olika nivåer inte har en direkt motsvarighet på andra sidan gränsen. Skolan är ett exempel: delstatsangelägenhet i Tyskland, riksnivå i Polen. Eller befogenhet men inga pengar på ena sidan, tvärtom på den andra. Dels finns en annan gräns, i huvudet på folk – ömsesidiga mindervärdeskomplex, rädslan för tysk revansch eller för polska rörmokare.

Slutsatser

Szczecin har ett unikt läge som en gränstad med ett svagt omland på tysk sida. Den gamla infrastrukturen som länkade staden med dess region slogs sönder under slutskedet av andra världskriget, av gränsförskjutningen och av de två socialistiska grannstaternas i realiteten nationalterrito-

riella slutenhet. Efter 1989, Tysklands förening och Polens inträde i EU och i Schengensamarbetet har de materiella och legala möjligheterna till samarbete över statsgränserna ökat. Men samarbetet är fortfarande ganska svagt och ojämnt. Det finns flera orsaker:

- Den administrativa och politiska situationen är fortfarande präglad av hierarkisk asymmetri, vilket gör många försök till samarbete svårhanterliga.
- De olika hierarkiska nivåerna på vardera sidan har olika intressen av gränssamarbete. Staten, framförallt den polska, har ett begripligt intresse av att homogenisera förhållanden inom sitt territorium, vilket lämnar Szczecin i periferin.
- De lokala intressena är de som har mest att vinna på gränssamarbete men de motarbetas av statens lagstiftning, som sällan tar hänsyn till »lokala, men internationella» problem och dess lösningar.

- Visserligen är gränsområdet ofta attraktivt för inköp och tjänster, men detta har sällan lett till några intensivare personliga eller formella kontakter.
  - Personkontakterna är på det hela taget fredliga men svaga, samt omfattar även konflikter, ofta uppförstorade i pressen och av nationalistiska intressen.
- Utvecklingen från 1989 års stängda gräns till en fysisk öppenhet har varit stegvis och inte utan motgångar, men på båda sidor gränsen finns en insikt om att delar av de gamla centralortsrelationerna måste återupprättas för att regionen skall kunna utnyttja sina relativa fördelar.

Referenser

- Aischmann, Bernd (2008) *Mecklenburg-Vorpommern, die Stadt Stettin ausgenommen. Eine zeitgeschichtliche Betrachtung*, Thomas Helms Verlag, Schwerin.
- Christaller, Walter (1933/1966) *Central places in southern Germany*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J. (Die zentralen Orte in Süddeutschland, Jena 1933.)
- De Geer, Sten (1912) *Storstäderna vid Östersjön*, *Ymer* 1912, vol 32 (sid 41–87).
- Kossert, Andreas (2008) *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*, Siedler Verlag, München.
- Lösch, August (1944/1954) *The economics of location*, Yale University Press, New Haven. (Die räumliche Ordnung der Wirtschaft, Jena 1944.)

Thomas Lundén är professor i kulturgeografi vid Södertörns högskola och ansvarig för forskningsprojektet The influence of political territorial hierarchies on local communication and contacts, med fokus på Szczecin som ett möjligt gränsöverskridande centrum. Tillsammans med geografistudenter från Södertörns högskola under ledning av dr Mona Petersson genomfördes fältarbeten i Świnoujście och Szczecin i oktober 2009.
 Mejl: thomas.lunden@sh.se